

NOTE EPIGRAFICE

Seria A X-a: inscripții din Dacia revizuite

DE

I. I. RUSSU

S-a relevat adesea (la fel în seriile precedente)¹ necesitatea imperioasă a unei acțiuni de control integral, riguros, direct după monumentele scrise, a materialului epigrafic (abundent, variat, deosebit de valoros din punctul de vedere al documentării istorice) în provincia Dacia, indiferent de felul, condițiile și acribia cu care a fost publicat ori semnalat mai demult (pînă prin 1900 în *CIL*, III) și în publicații ulterioare, chiar cu reproduceri foto ori desene. Căci multe piese sînt fragmentare, cu lacune mari, sparte și mutilate de oameni (mai ales la reutilizarea materialelor litice pentru construcții și alte destinații gospodărești), de distrugerii și coroziune în cursul mai multor decenii ori veacuri cît inscripțiile au stat expuse intemperiilor, încît lipsurile în textele epigrafice sînt adesea apreciabile, pierderile mari și imposibil de recuperat decît în parte, cu multă trudă, dar adesea cu puține șanse de a fi restabilit forma genuină a scrisului antic. Pe de altă parte (inutil a releva și repeta atare adevăr banal), orice amănunt, un cuvînt, pînă și o literă, comportă adesea o însemnătate, chiar esențială pentru determinarea unor elemente din text, a însăși naturii și structurii textului respectiv. În consecință, este necesar a dispune de texte b i n e c i t i t e, studiate ori integrate. La unele epigrafe din Dacia, fragmentare sau transmise în transcrieri defectuoase făcute de oameni nespecialiști ori neatenți, textul conține lacune sau greșeli de lectură, respectiv a fost prezentat cu întregiri neprobabile, nevalabile, punînd în circulație cuvinte, nume, ori expresii greșite, fictive. Atare elemente constituie în documentare un balast dăunător, ce trebuie eliminat din bibliografie, spre a recupera formele autentice, genuine, absolut necesare în munca de justă reconstituire istorică a structurii sociale, economice, politice, etnic-demografice

¹ *Seria I*, în *Dacia*, XI—XII, 1948, p. 269—270; *II*, în *Epigraphica*, Milano, X, 1950, p. 14—20; *III*, în *Godišnik-Plovdiv*, 1954, p. 199—201; *IV*, în *SCIV*, X, 1959, p. 139—143; *V*, în *SCIV*, XI, 1960, p. 405—409; *VI*, în *Studii și comunicări*, Sibiu, 12, 1965, p. 205—210; *VII*, în *Acta Musei Napocensis*, Cluj, I, 1965, p. 477—481; *VIII*, în *Studii Clasice*, VIII, 1966, p. 221—228; *IX*, în *Acta Musei Napocensis*, III, 1966.

a provinciei carpatice. În acest scop sînt prezentate în paginile de față o duzină de piese epigrafice remarcabile, care conțin elemente de oarecare interes pentru antroponimia, limba populară, terminologia epigrafică și relațiile sociale de aici. Ele sînt din șase localități : Tibiscum (nr. 1), Ulpia Traiana (nr. 2), Sintămăria (nr. 3), Micia (nr. 4, 5), Apulum (nr. 6—11), Potaisa (nr. 12), expuse în această ordine topografică dinspre sudul spre nordul provinciei carpatice.

1. Epitaful lui Aelius Borafas. *AE*, XVI, 1896, p. 11 = *CIL*, III, 14 216, stelă funerară, fragment de $58 \times 68,5 \times 12$ cm, litere 5 cm (fig. 1). În registrul de sus (se păstrează cîteva urme din relief) erau două busturi, de femeie și bărbat. De la Tibiscum (Jupa, com. Zăguzeni, r. Caransebeș),

Fig. 1. — Stelă funerară, Tibiscum (*CIL*, III, 14216).

din a. 1895 se află în Muzeul național din Budapesta (Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Múzeum, Régészeti osztály, nr. inv. 12.1895.2). Lectura „descripsi” omite literele D. M. de la început și greșește la antroponimul „barbar” al defunctului „Ael. Boraeas Zabdiboli” (cf. *CIL*, III indice, p. 2 331 și 2 383), punînd în circulație un nume sirian-palmirean „Boraeas” (citată de toată lumea astfel, ultima dată de N. Gostar, *Arheologia Moldovei*, II—III, 1964, p. 301), care nu există : pe epitaf este BORAFAS, cum bine citise în 1896 Kuzsinszky B. (*AE*, XVI, p. 11, nebăgat în seamă de nimeni, nici de *CIL*, III), adică „D. M. Ael (ius) Borafas Zabdiboli...”.

Lectura se verifică prin fotografia și desenul datorate amabilității epigrafistului Soproni S., de la Muzeul național budapestan :

D(is) M(anibus)

A E L(ius) B O R A F A S Z A-

B D I B O L I M I L(es) E[x, sau „miles” ?]

N(umero) P A L(myrenorum) V I X(it) A[n. . .

[. . . Va] L E R I A E (?) [.

.]

De remarcat ligaturile : r. 2 E + L, 3 I + L, 4 V + I, ca și antroponimul *Borafas*, nou în Dacia și (cît se pare) în epigrafia latină, dar bine cunoscut în patria lui de obârșie, Syria, de ex. Βωροφας în *SEG*, VII, 1934, nr. 161, Θαιμαρσας Βωροφα. 162, Θαιμαρσου του Βωρο[φα].

2. Laberius Iustus, centurio Leg. XIII Gem. Ara votiva, de marmură, fragment, partea inferioară, fără capitel și începutul inscripției (numele zeității), 26 × 24 × 20 cm, litere simetrice, elegante de 3,5 cm (fig. 2). Descoperit la Ulpia Traiana (Sarmizegetusa, r. Hațeg); în muzeul Deva. Publicat de G. Téglás, *Klio*, X, 1910, p. 496, nr. 13, cu transcriere și lectura :

A B I [Genio collegii f]abr[um]?

S . I V S T centurio

L E G XIII G

V . S . L . M

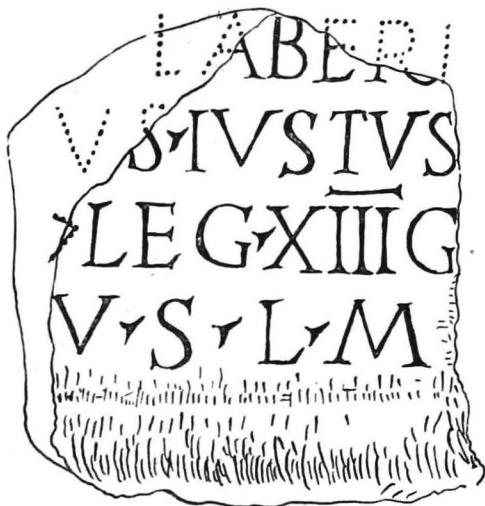

Fig. 2. — Ara votiva, marmură, Ulpia Traiana (*Klio*, X, 1910, p. 496).

În r. 1 al fragmentului se văd clar literele (sau resturi din ele) ABER, evident dintr-un gentiliciu roman ca *Laberius*, încît lectura probabilă este :

[I(ovi) O(ptimo) M(aximo) ?]

[C? L] A B E R [i]—

[u] S . I V S T V S

[centurio] L E G(ionis) XIII G(eminae)

V(otum) S(olvit) L(ibens) M(erito)

Numitul *Laberius*(?) *Iustus* este un centurion roman (foarte probabil italic), activ, dintre numeroșii militari detașați ori avînd vreo însărcinare, „delegație” în „capitala” politică-religioasă a Daciei Ulpia Traiana, unde închină un altar unei zeități, probabil patronul suprem al pantheonului roman, Iupiter.

3. Aurelius Praesens. Ara votiva de conglomerat nisipos, fragment de 27 × 32 × 20 cm, litere 3,5 cm (fig. 3). S-a păstrat capitelul ornamentat cu timpan în care o rosetă și acrotere; din text primele două rînduri. Descoperit în satul Sîntămăria de Piatră (or. Hunedoara); Muzeul din Deva. Publicat de János B., *AE*, XXXII, 1912, p. 401 cu lectura S I L D O M/ (De) PRAESEN(ti), acceptată de G. Finály, *AA*, Berlin, 1913, col. 334. Dar epitetul „Praesens” dat lui Silvanus este foarte rar (de exemplu la Roma, *CIL*, VI, 648 „Silvano Deo Praesen ti”; cf. *Silvanus*

în Roscher, *Lexikon Mythol.*, IV, 1915, col. 824—877, de R. Peter), nefiind probabil în epigrafa noastră, căci prima literă din r. 2 nu este O, ci P, rest din R, adică numele dedicantului credincios: [Au]R PRAESEN (A + E, E + N ligaturi), cognomen *Praesens* (ex.: *CIL*, III, 411, 3620, 3907 etc.), sau chiar *Praesentinus* (ex. *CIL*, III, 5568 etc.).

Fig. 3. — Ara votiva, piatră, Sintămăria (AÉ, XXXII, 1912, p. 401).

S I L(vano) D O M(estico)
[Au]R(elius) PRAESEN. . .

4. Un veteran al coh. II *Commagenorum*. *CIL*, III, 12569, ara funerară de augit-andesit, fragment descoperit la Băcia (or. Deva, reg. Hunedoara); Muzeul din Deva (fig. 4). Publicat de G. Téglás, *AEM*, XVI, 1893 p. 253, nr. 12, astfel: M / N I O N / S . V G H / C O M V / V P . D E M / A E T F C, — transcriere bizară pe care o reproduce *CIL*, III, 12569, (*Téglás misit Bormanno*), fără nici o întregire ori tentativă de lectură. Uitînd de publicația sa din 1893, Téglás mai „publică” o dată peste cîțiva ani, în *ErdMúz*, 1902, p. 266—267 (ca ceva „nou și inedit”), inscripția exact cu aceeași transcriere total greșită. Din text se păstrează cam jumătate în partea dreaptă, observîndu-se în r. 1 literele DION (cite de Téglás „NION”), evident începutul numelui *Dionysius*; r. 2 S · VET (în ligatură) . CH; r. 3 COM . V; r. 4 VLP (ligatură) DEM; deci :

[D(is) M(anibus)
[nom. gentil.] D I O N —
[ysiu] S VET(eranus) C(o)H(ortis)
[II Fl(aviae)] C O M(magenorum) V(ixit)
[an(nis) . . .] ULP(ia) D E M-
[et ri?] A E T
[.] F(aciendum) C(uravit?).

Este epitaful unui veteran, fost ostaș al cohorții II Flavia Comagenorum ce staționa la Micia (Vețel, lângă Deva), de unde piatra (desigur în formă fragmentară) a fost adusă în secolul al XIX-lea la conacul feudal de la Băcia. Inscripțiile lăsate de către numita unitate militară la Micia sînt foarte numeroase, majoritatea (ca de obicei) fiind de caracter oficial (*CIL*, III, 1371, 1372, 1373, 1379, 1374 etc.). Defunctul... *Dionysius* și cea care-i pune epitaful *Ulpia Dem[etri?]* a cu cognomen grecesc sînt desigur orientali, romanizați (purtînd nume gentilice romane).

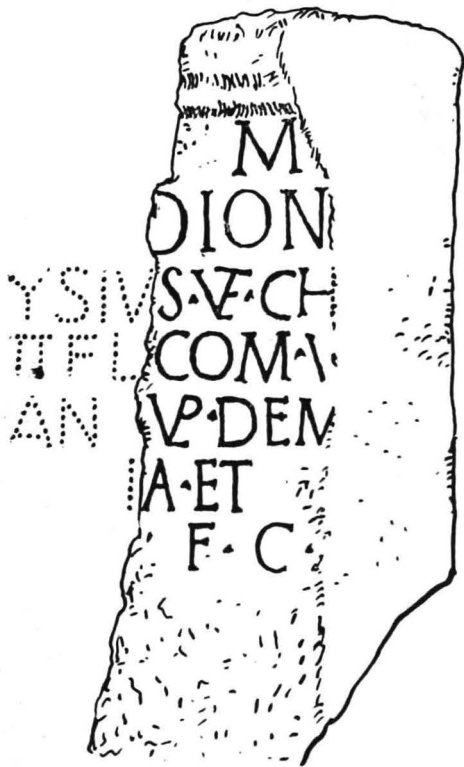

Fig. 4. — Altar funerar, piatră, Micia (*CIL*, III, 12 569).

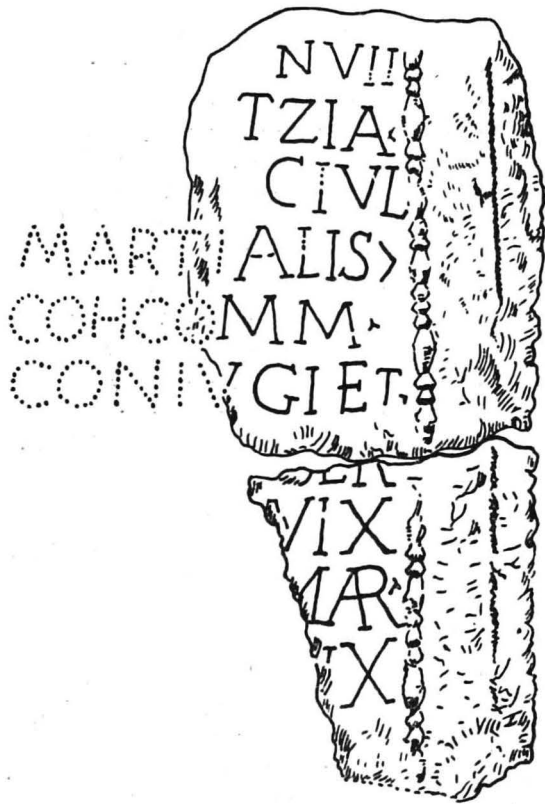

Fig. 5. — Epitaful Micia (*CIL*, III, 7873+13 773).

5. Un epitaful fragmentar din Micia. *CIL*, III, 7873 + 13 773, două fragmente de piatră funerară din augit-andezit, cu scrierea mult deteriorată, fragmentul tăiat în două bucăți încă din antichitate sau în perioada feudală, cînd vor fi fost utilizate pentru scopuri gospodărești ori ca material de construcție. Risipite și descoperite deosebit, cele două fragmente ale aceluiași monument au apărut ca bucăți din două epitafe diverse: *CIL*, III, 7873 (Torma, *AEM*, III, p. 111, nr. 69) a fost găsit în satul Herepea (lîngă Micia-Vețel, r. Ilia), de unde a fost dus la Muzeul din Deva, iar *CIL*, III, 13 773, găsit la Vețel a fost dus de G. Kuun la Mintia (r. Ilia, lîngă Deva), de unde a ajuns în ultimul timp la același mare muzeu regional. Alăturate, bucățile se racordează deplin, cum este firesc: reconstituirea în desen (fig. 5; fragmentul de sus este în *CIL*, III, 7 873, cel de jos 13 773) arată o stelă funerară monumentală, de

dimensiuni impozante, numai cele două fragmente alăturate au lungimea de peste 160 cm (grosimea plăcii 26 cm, litere înalte de 7 cm); la marginea dreaptă avea un chenar frumos profilat, cîmpul inscripției încadrat de un șir de astragale. Dar lectura și întregirile sînt posibile numai în mică măsură. Cum rezultă din resturile scrierii, este un lung pomelnic al unei familii numeroase, cu multe antroponime, din care este foarte probabil numai un C. IVL(ius) [Marti]ALIS, mai curînd decît [Aetern]ALIS, ori vreun „traco-roman”, ca „[Mucatr]alis”, preconizat de Mateescu². Epitaful ar avea următoarea structură :

[D(is) M(anibus)]

 . . . vix. a]N(nis) VII
 T Z I A
 C(aius) IVL(ius)
 [? M a r t i] A L I S (centurio)
 [coh(ortis) Co]MM(agenorum)
 [c o n i] V G I E T
 B E R (?)
 V I X (it)
 M A R (?)
 v] I X (it)

6. Marcianus Augustorum verna. *CIL*, III, 992, din Apulum (*Carlsburgi in civitate inferiore*), după desenul făcut de dr. Reinbold (manuscris la Biblioteca universitară din Cluj, planșa VIII E), A. Fodor și J. F. Neigebaur (*Dacien*, Brașov, 1851, p. 147), un text de cinci rînduri, astfel „NVMINI/CAELEST./MARC. RV./IV. Vs VLI/CA . I . S/VN”, lectura este corectă numai pentru r. 1—2, divinitatea *Numen Caelestis*; restul total eronat în transcrierea lăsată de cei care la începutul secolului al XIX-lea văzuseră epigrafa (nevăzută de Mommsen) și din care nu se putea desluși nimic util. După *CIL*, textul este reprodus de B. Cserni³. Apărut în Muzeul din Alba-Iulia, altarul votiv (122 × 58 × 39, litere 5 cm), cu șase (nu cinci) rînduri de text, are fața scrisă mult corodată de apă, în urma expunerii, în *civitate inferiore* la Alba-Iulia și mai demult în antichitate vreme îndelungată intemperțiilor, ploii, vîntului (fig. 6). În r. 4 are ligatură trei NNN; între r. 2 și 3 spațiu nescris corespunzător unui rînd de text, lăsat gol de pietrarul-scriitor, probabil din cauza unui „defect” al suprafeței nivelate pentru scriere. Lectura :

N V M I N I
 [C] A E L E S T I
 M A R C I A N V S
 A V G G G N N N (Augustorum nostrorum trium)
 V E R N A
 L I B R A(rius)

Divinitatea *Numen Caelestis* (feniciană Astarte), din Africa, era echivalată de greci cu „Afrodita cerească”, zeitate supremă a Cartaginei;

² G. G. Mateescu, în *BCMI*, VIII, 1916, p. 36.

³ B. Cserni, *Atósféhér vármegye monografiája*, Aiud, 1901, II/1, p. 360, nr. 64.

recunoscută oficial și favorizată cu deosebire de casa imperială a lui Septimius Severus (193—211)⁴. În Dacia, *Caelestis* era cultivată mai ales de către persoane oficiale; alte trei dedicații și menționarea unui templu: *AE*, XXXI, 1912, p. 51 = *AA*, 1912, 531; *AISC*, I, 1932, 1, p. 87;

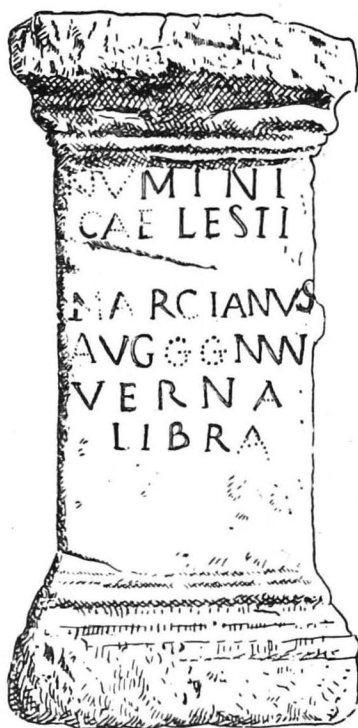
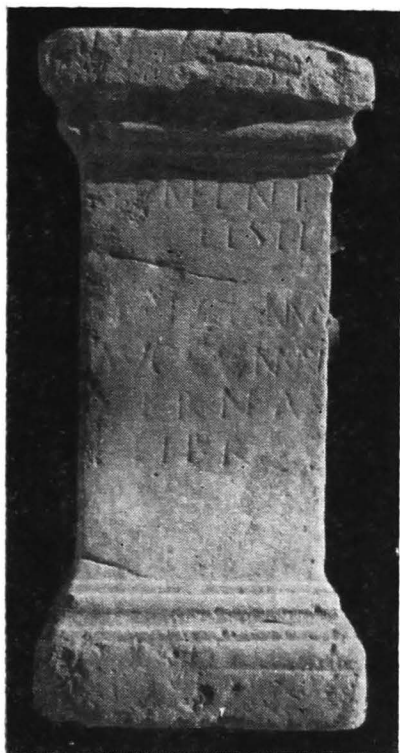

Fig. 6. — Ara votiva, Apulum (*CIL*, III, 992).

CIL, III, 963 = *ILS*, 3 923; cf. *RE*, III, 1897, 1 247—1 250; *Latomus*, XXIII, 1964, p. 473 (= *Apulum*, V, 1965, p. 172—180), „I O M D (olicheno) et Deae Suriae Magnae Caelesti”, la Apulum. Dedicantul Marcianus este rob împărătesc⁵ al casei imperiale a Severilor, cei trei AVGGG fiind Septimius Severus, Marcus Aurelius Antoninus (poreclit „Caracalla”) și Publius Septimius Geta, deci dintre a. 198 și 211 (anul morții bătrînului Severus)⁶. Ultimii doi din cei trei GGG sînt mult mai tociți decît restul textului și îndeosebi decît celelalte litere din rînd, ceea ce nu poate fi întîmplător, ci literele au fost șterse intenționat prin martelare (destul de superficială în acest caz) în cadrul acțiunii *damnatio memoriae* a lui Geta în a. 212 (asasinat de fratele său), a lui Caracalla în 217. Apelativul

⁴ J. Mundle, *Dea Caelestis in der Religionspolitik des Septimius Severus und der Julia Domna*, în *Historia*, Wiesbaden, X, 1961, p. 228—237. Bibliografia asupra zeiței *Caelestis*: *Latomus*, Bruxelles, XXIII, 1964, p. 476 (I. Berciu — A. C. Popa).

⁵ Despre sclavi în Dacia: D. Tudor, *Istoria sclavajului în Dacia romană*, București, 1957, 310 p.

⁶ Cf. A. Stein, *Die Reichsbeamten von Dazien*, Budapesta, 1944, p. 57; N. Gostar, *Arheologia Moldovei*, II—III, București, Edit. Academiei, 1964, p. 300—301.

*verna*⁷ înseamnă un sclav născut în casa stăpînului său, aici : la palatul imperial din Roma, unde-și avea obirșia *Marcianus*, deosebindu-se net de sclavii cumpărați, iar termenul a devenit mai tîrziu un titlu păstrat și afixat chiar de liberiți — cum pare a fi în cazul de față —, deoarece

exprima un rang social rîvnit și invidiat de mulți sclavi și liberiți, ori chiar de mulți oameni liberi și săraci⁸. *Librarius* avea în epoca imperială numeroase accepții : secretar, scriitor-copist ori bibliotecar, sau chiar institutor (învățător-profesor)⁹.

7. Aelius Frontianus (?). *Apulum*, V 1965, p. 192—194, fig. 9 (foto) mic altar votiv de piatră (gresie), găsit în 1961 la Alba-Iulia, dimensiuni 30 × 19 × 14 cm, litere înalte de 2,5 și 2 cm, cu transcrierea : AEL(ius) RON/TIANVS SIL/VANO DO/MESTICO și observația „numele dedicantului, *Aelius Rontianus*, apare pentru prima dată în Dacia”; dar trebuie adăugat că un nume „Rontianus” nu apare nici în alte zone ale împărăției romane, lipsit de analogii în antroponimia antică, fiind *unicum*, ca atare suspect de a nu fi real, ci produs al vreunei deficiențe de grafie ori de lectură; ca aspect, este oricum de tip roman. Din acest mic „impas epigrafic” s-ar putea ieși observînd consonanța temei RONT- cu FRONT- și, considerînd că în prima lipsește litera F — uitată de pie-

Fig. 7. — Ara votiva, Apulum (*Apulum*, V, 1965, p. 192—194).

trarul roman sau inclusă în R prin ligatură : o mică bară orizontală sus, vizibilă în fotografie, deci F + R și lectura AEL FRONTIANVS (fig. 7), care chiar dacă nu oferă analogii deplin convenabile, intră în grupa derivatelor frecventului cognomen roman FRONTO, adică fie FRONTINVS (cu intercalarea unui A), fie FRONTONIANVS ori FRONTINIANVS (cu omiterea silabei ON sau IN).

8. Ala Illyricorum (?). *Studii și comunicări*, Apulum, IIII, 1961, p. 114, nr. 29, stelă funerară, cu medalion, fragment de 74 × 51 × 17, litere 10 și 6,5 cm (dimensiuni care indică proporțiile mari ale monumen-

⁷ Cf. A. Walde — J. B. Hofmann, *Lateinisches etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg, II, 1954, p. 760.

⁸ Cf. R. H. Barrow, *Slavery in the roman empire*, New York, 1928, p. 50—51.

⁹ *RE*, XIII (1926), 137—139, *librarius*; Barrow, *op. cit.*, p. 61; *Apulum*, V, 1965, p. 196—197.

tului); din Apulum, în Muzeul din Alba-Iulia (fig. 8). Din colțul superior drept al câmpului inscripției au rămas literele: M(anibus)/...EQ(ues) AL(a)E/...CO EX/... AN XXX (cifra 30 în ligatură)/... Dispunerea în câmpul scris, proporțiile dintre rînduri și litere în funcție de arcu inferior

Fig. 8. — Stelă funerară, Apulum (*Studii și comunicări*, Apulum, III, 1961, p. 114, nr. 29).

al medalionului indică putința restituirii parțiale a epigrafei: în jumătatea stîngă a r. 2 era numele călărețului, un singur antroponim alcătuit din vreo 5—6 litere (cum ar fi CAIVS, RVFVS, CELSUS, eventual un provincial balcanic romanizat sau chiar vreun *Dasius*, *Bithus* etc.). Pentru unitatea auxiliară al cărei nume era în „...CO(rum)”, singura formație de cavalerie cunoscută pînă acum în Dacia, potrivită aici este *ala Illyricorum*, *CIL*, VI, 3234 (= *ĪLS*, 2209 Roma, „Aurel. Victor eq. sing., nat(ione) Dacus, allectus ex ala I Illyricorum”), numită anterior AL(a) N(umeri) IL(l)YR(icorum), *CIL*, III 8074,7 = 6 284 (din Brîncovenești, r. Reghin, pe Mureșul superior, unde se pare că staționa)¹⁰; iar mai înainte *Numerus Illyricorum*, *CIL*, VIII, 9358, sau *Numerus Equitum Illyricorum*, *Klio*, Berlin, XXXVIII, 1959, p. 197, a. 140, între auxiliile provinciei Dacia Inferior, la fel ca *Vexillatio Equitum Illyricorum*, *CIL*, XVI, 75, a. 129. Cuvîntul EX continuă în r. 4 al epigrafei fragmentare cu [N(umero) SING(ulariorum)], ca în *CIL*, III, 7 800 (*Dasati Scenobarbi eq. alae Batavorum ex N SING st. XV, an. XXXI Bers...*), apoi [vix(it)] AN(nos) XXX. Cu aceste întregiri ipotetice, dar realiste, textul epitafului pare să fi fost

[D(is)] M(anibus)
 EQ(ues) AL(a)E
 [Il(l)yr]CO(rum) EX
 [N(umero) sing(ulariorum)] AN(norum) XXX

¹⁰ *Activitatea Muzeelor*, Cluj, 1956, p. 130.

În consecință, titularul epitafului fragmentar de la Apulum fusese călăreț în *ala Illyricorum*, detașat („vărsat”) în formația de gardă a guvernatorului provinciei Dacia la Apulum, *equites singulares*¹¹.

9. **M. Aurelius Rogatianus**. *CIL*, III, 1598, din satul necunoscut „Filesd”, între „Daciae incertae”, dată de Mommsen după manuscri-

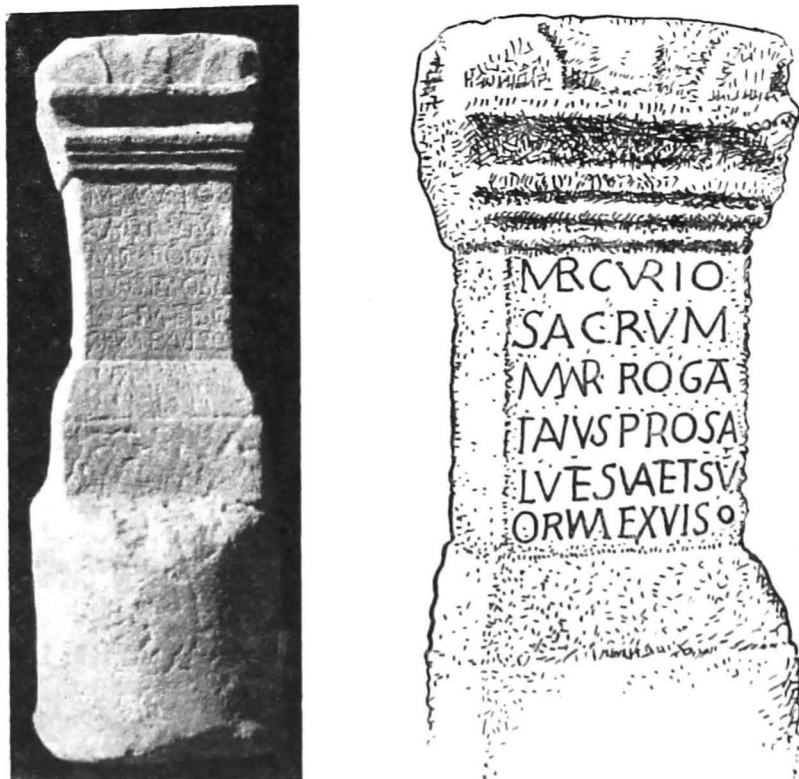

Fig. 9. — Altar votiv, Apulum (*CIL*, III, 1 598 = *Apulum*, V, p. 191).

sul mezerzian cu lectura MERCVRIO/SACRVM/M AVR ROGAT/IANVS PRO SA/LVTE SVA ET SV/ORVM EX SVIS (același personaj în inscripțiile 1 597 și 1 599), a fost regăsită în a. 1959 prin osîrdia cercetătorilor din Alba-Iulia în biserica satului Galda de Jos, unde fusese dusă prin secolele XVI—XVII(?) din satul (dispărut) Filești de lângă Alba-Iulia; *Apulum*, V, 1965, p. 190—192, fig. 8 (desen), cu ameliorări și deteriorări de lectură: altar votiv, interpretat ca avînd „un soclu rotund de fixare în pămînt” (p. 192); de fapt este o simplă coloană de edificiu din piatră „reutilizată”, în care a fost dăltuită o „ara votiva” (fig. 9 a, b; la fel ca trunchiul de coloană despicat și scris ca epitaf, *infra* nr. 10); ultimul cuvînt este nu SVIS (în copia lui Mezerzius), ci VISO, dar antroponimul nu poate fi „Marcus Rogatanus” (*Apulum*, V, p. 192), ceea ce este imposibil, ci, cum bine citea bătrînul Mommsen (cărui de astă dată nu i se pot

¹¹ Despre *equites singulares*: *RE*, III A, 1927, 237 (Fiebiger; cu bibliografie amplă); cf. Michael Speidel, *Die equites singulares augusti*, Bonn, 1965, 110 p. (recenzie: *Athenaeum*, XLIII 1965, p. 467—468).

servi lecții de epigrafie romană), *M. Aur(elius) Rogatianus* (A+V+R în ligatură).

10. Un magistrat al municipiului Aur. Apulum. *Studii și comunicări*, Apulum, IIII, 1961, p. 109 este publicat un epitaf fragmentar din Apulum (Muzeul din Alba-Iulia), de 66 × 64 × 32 cm, litere înalte 7,5 și 6 cm; con-

Fig. 10. — Epitaf, Apulum (*Studii și comunicări*, Apulum IIII, 1961, p. 109).

fecționat dintr-o coloană de piatră cu diametrul de 66 cm, despicată vertical, are partea de sus retezată drept în sens orizontal, lipsind începutul cu câteva rânduri (cel puțin trei) din text; marginea dreaptă este corodată, literele dispărute (fig. 10). Se mai poate citi: AVR APVL/AELIA CONIV. ./PIIS . . . PO., interpretat de editor ca „Aur(elius) Apul(ensis) Aelia[e] coniugi piis(s)imae pos(uit)”, versiune de lectură în care „Aurelius Apulensis” pune epitaful soției defuncte *Aelia*. Dar situația este tocmai inversă: soția pune epitaf soțului care nu putea să poarte numele „Aurelius Apulensis”, cu toate că acest din urmă toponimic ar putea fi utilizat ca antroponim; aici însă el are alt rost, fiind chiar numele localității, *Apulum* (cf. *CIL*, III, 986 „aug(ustalis) munic. AVR APLI”, 1 132 „IIIIVir M. A. A.” etc.). Prin urmare, este de reconstituit această schemă de epitaf:

[D(is) M(anibus)]
 [praenomen, nomen, cognomen defuncti. . . .
 ?IIIIVir. munic.]
 AVR(elii) APVL(ensis)
 AELIA
 CONIV[gi
 PII[ssimo] PO[s(uit)].

și 4,5 cm (fig. 12). Descoperită la 1899 în locul „Középmál” din zona castrului leg. V Macedonica, dusă pe la a. 1900 de dr. Wolff la conacul din com. Mihai Viteazul (or. Turda), de unde a dispărut prin a. 1940. Apartenența împreună a celor două fragmente a fost recunoscută de I. Téglás (cf. *JOAI*, loc. cit.), dar lectura din *CIL* și *JOAI* este deficientă,

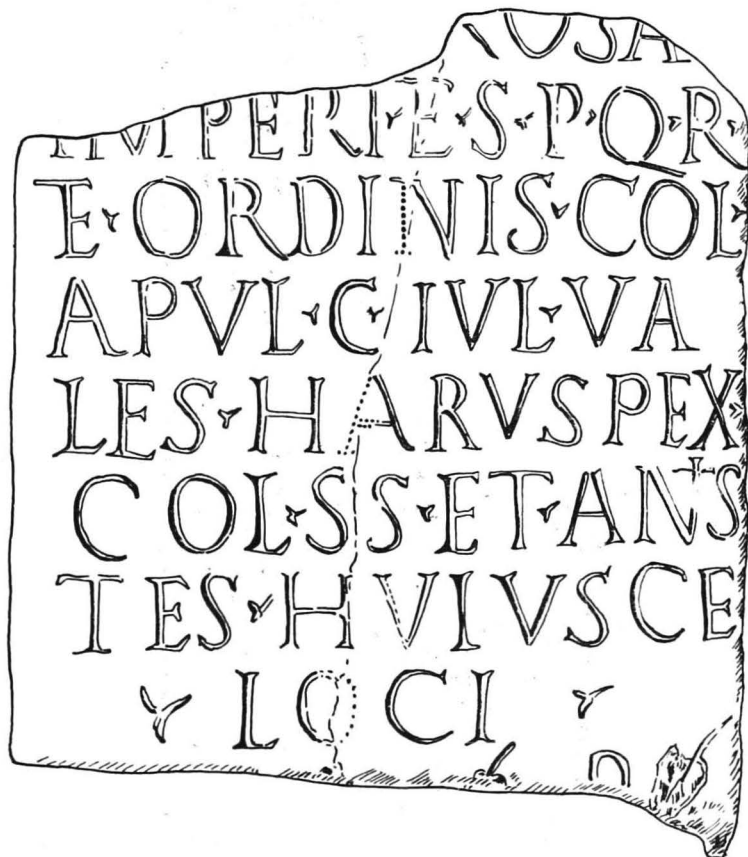

Fig. 11. — Inscripție votivă, Apulum (*CIL*, III, 1 114).

fiind un scris rudimentar, contorsionat, cu erori și forme de litere aberante (în r. 3, S este inversat). După o veche fotografie de la I. Téglás (reprodusă în clișeu mediocru, *JOAI*) se poate citi cu multă probabilitate :

[D(is)] M(anibus)

MEATINO(?) BIRSI MILITI C-

[o]H(ortis) I BA(tavorum) (v)IX(it) AN(nos) XXX, AVR(?)

S A T A R A S E T(?) A T A S A

SOROR P(onendum) C(uraverunt) FRATRI.

Este o familie de puni fenicieni din nord-vestul Africii romane; dar numele lor nu pot fi reconstituite integral din cauza formelor aberante ale scrierii. Sigure sînt *Birsi(l)*, *Sataras* și *Atasa(?)*. *Birsus* este patronimic, iar soldatul cohorței I Batavorum avea fie un nume (citit anterior „Au(relius) Reatinus”), fie aceste litere alcătuind un antroponim punic

greu de întrevăzut. Pentru *Birsi-* cf. *Birsil*, *Birzil* (*CIL*, VIII, 2 564, II 43; 4 925, 5 315, 6 412, 11 311, 12 015, 16 582, 25 902; *Birzilianus* 23 460 etc.; *Thesaurus linguae Latinae*, II 2 006). Caracterul punic al numelui *Birsus* a fost recunoscut de C. Cantacuzino, *Colonizarea orientală*

Fig. 12. — Stelă funerară, Potaisa (*CIL*, III, 13 766 + 13 767 = *JOAI*, V, Bbl. 107).

în *Illyricum*, 1928, p. 8 (=396) „un Maras, fratele soldatului *Birsus* din cohors III Commagenorum în Dacia (*CIL*, III, 13767). Numele lor par a fi orientale (punic *Birsil*)”, dar antropon. „Maras” este confecționat de autor prin lectura greșită a numai jumătății din dreapta (*CIL*, III, 13 767) a epigrafei. Pentru celelalte două nume punice există analogii: *CIL*, VIII, 20 689 *Blesius Sattara*, 5 099 *Secchun Sattari*, 24 451 *Papirius Satara* etc.; *Aur. Sattara* *CIL*, III, 1 322 (= *Studii Clasice*, IX, 1967, sub tipar), libert al lui T. Aur. Afer Delmata; *CIL*, VIII, 27 674 *Atassas*, Ἀτσασᾶδος în inscripții grecești din Syria etc.

INDICE

(cifra arată numărul de ordine al inscripției, 1—12)

ala Illyricorum (8)	Frontianus (?) (v. Aur.)
Apulense (v. mun. Aur. Apul.)	Illyric-(v. Aur.)
Atasa (12)	C. Iul. Vale(n)s (11)
Aur. Apul. (v. munic.)	Iustus (v. Laberius)
Aur. Frontianus (?) (7)	Laberius Iustus (2)
Aur. Praesens (3)	leg. XIII Gem. (v. centurio)
M. Aur. Rogatianus (9)	liberius (v. verna)
Aur. Sataras (12)	Marcianus auggg. nnn. verna libr (6)
Batavi (v. coh. Batav.)	Meatino (Reatino?) (12)
Birsus (12)	munic. Aur. Apul(um) (10)
Borafas („Boraeas”) (1)	Numen Caelestis (6)
Caelestis (v. Numen)	Praesens (v. Aur.)
centurio leg. XIII Gem. (2)	Rogatianus (v. Aur.)
cohors I Batavorum (12)	Sataras (v. Aur.)
cohors II Fl. Commagenorum (4, 5)	soror (12)
Commageni (v. coh.)	Ulpia Demetria (?) (4)
Demetria (v. Ulp.)	Vale(n)s (v. C. Iul.)
Dionysius (4)	verna libr(arius) (6)

NOTES ÉPIGRAPHIQUES (X^e série)

RÉSUMÉ

Après avoir relevé une fois de plus la nécessité et l'importance de l'examen direct du matériel épigraphique si riche de la Dacie romaine dans son ensemble — afin de combler les lacunes et d'éliminer les nombreuses erreurs de lecture — on propose de nouvelles lectures et intégrations d'une douzaine de pièces qui contiennent des éléments utiles pour l'anthroponymie, la langue et la terminologie épigraphique de la province.

1. *CIL*, III, 14216 le nom sémitique «Boraeas» est lu *Borafas*.
2. *Klio*, X, 1960, p. 496 : *Laberius Iustus*, (centurio) *Leg. XIII Geminae*.
3. *AE*, XXXII, 1912, p. 401 : *Silv(ano) Dom(estico) [Aur. Praesen...]*
4. *CIL*, III, 12596 [D.] *M[... Dion[ysiu]s vet. c(o)h, [II Fl.] Com(magenorum) v(ixit) [an. ...], Ulp(ia) Dem[etri]a et ... f.e.*
5. *CIL*, III, 7873 + 13773 forment une seule inscription, l'épithaphe fragmentaire d'une famille de militaires de la coh. II Fl. *Commag.*; mais aucun anthroponyme ne peut être intégré avec certitude.
6. *CIL*, III, 992 *Numini Caelesti Marcianus auggg. nnn. verna libr(arius)*.
7. *Apulum*, V, 1965, p. 192—194, fig. 9 *Ael(ius) Frontianus(?)*.
8. *Studii și Comunicări*, Apulum, VIII, 1961, p. 114, nr. 29 [D.] *M. ... eq(ues al(a)e [? Il(l)yr]i]co(rum) ex [N (umero) Sing] an. XXX. . .*
9. *CIL*, III, 1598 («Daciae incertae»), pièce retrouvée dans le village de Galda, *Apulum*, V, 1965, p. 190—192 : c'est un fragment de colonne

en pierre dont on a confectionné un autel votif ; la lecture de Mommsen est correcte, sauf EX SVIS qui est en réalité EX VISO.

10. *Studii și Comunicări*, Apulum, III, 1961, p. 109 [*D. M.* *III vir. ? Mun(ic.)*] *Aur(elii) Apul(ensis), Aelia.* . . *coniugi pii[ssi-mo?]* po[s.].

11. *CIL*, III, 1114 rectifications importantes de détails d'après la photographie de l'inscription.

12. *CIL*, III, 13766 + 13767 (= *JOAI*, V, 1902, Bbl. 107, fig. 22) épitaphe d'un soldat de la *coh. I Batavorum, Meatino(?) Birsi*, érigée par *Aur. Sataras et Atasa(?)*, noms puniques d'une famille originaire de l'Afrique du nord-ouest.

LÉGENDE DES FIGURES

Fig. 1. — Stèle funéraire, Tibiscum (*CIL*, III, 14216).

Fig. 2. — Autel votif, en marbre, Ulpia Traiana (*Klio*, X, 1910, p. 496).

Fig. 3. — Autel votif, Sântămăria (*AE*, XXXII, 1912, p. 401).

Fig. 4. — Autel funéraire, Micia (*CIL*, III, 12 569).

Fig. 5. — Épitaphe, Micia (*CIL*, III, 7873 + 13773).

Fig. 6. — Autel votif, Apulum (*CIL*, III, 992).

Fig. 7. — Autel votif, Apulum (*Apulum*, V, 1965, p. 192–194).

Fig. 8. — Stèle funéraire Apulum (*Studii și comunicări*, Apulum, III, 1961, p. 114, n° 29).

Fig. 9. — Autel votif, Apulum (*CIL*, III, 1598 = *Apulum*, V, p. 191).

Fig. 10. — Épitaphe, Apulum (*Studii și comunicări*, Apulum, III, 1961, p. 109).

Fig. 11. — Inscription votive, Apulum (*CIL*, III, 1114).

Fig. 12. — Stèle funéraire, Potaissa (*CIL*, III, 13766 + 13767 = *JOAI*, V, Bbl. 107)